

ІСТОРИЧНІ КОМЕНТАРІ ВІДМІНКОВИХ ЗАКІНЧЕНЬ ІМЕННИКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ (ПЕРША ВІДМІНА)

Ольга КРИЖАНІВСЬКА (Кіровоград, Україна)

Статтю присвячено описові відмінкових закінчень сучасної української мови (її літературній, діалектній та просторічній варіанти) в динаміці їх утвердження.

Ключові слова: іменникове відмінювання, старий і новий типи відмінювання, флексія, відміна.

The paper focuses on dynamic formation of case inflexions in modern Ukrainian (mainly its literary, dialectal and slang peculiarities).

Key words: noun declantion, old and new types of declantion, inflexion.

З'ясування шляхів перебудови старої праслов'янської системи відмінювання іменників і витворення сучасної української належить до непростих проблем історичної граматики. Українська іменникова парадигма виразно зберігає найістотніші конститутивні структурні ознаки спільнослов'янської системи відмінювання, хоч в процесі історичного розвитку витворила і специфічні, притаманні лише їй морфологічні форми та засоби їх вираження.

Доведено, що на початковому етапі існування спільної для всіх слов'ян мови серед іменників виділялося шість типів відмінювання, стільки, скільки було іменникових детермінативів. Оскільки суфікси іменних основ могли закінчуватися на голосний або на приголосний, то прийнято розрізняти типи відмінювання на голосний і на приголосний.

Установити первісні значення і функції детермінативів не проста річ, адже вони існували ще в праїндоевропейській мові за кілька тисячоліть до нашої ери. Упродовж багатомісячного розвитку значна частина основ, утворених тим чи тим детермінативом, утратилася, інші – набули іншого оформлення і завуалювали первісну будову. Перші слов'янські писемні пам'ятки, що дійшли до нашого часу, фіксують стан руйнації старих типів відмінювання, а отже, і значного зневиразнення суфіксів іменної основи. Таким чином, жива історія детермінативів у слов'янських мовах закінчується ще в спільнослов'янській період, а окремі слов'янські мови виробляли свої іменні парадигми вже на нових знакових показниках. Для української мови це була категорія граматичного роду та лексико-граматична категорія істот-неістот..

У перших писемних пам'яток, які безсумнівно пов'язують з територією України (це XI ст. н.е.), всі основи іменників закінчувалися на приголосний, бо старі суфікси-голосні внаслідок перерозкладу відтяглися до закінчення. Але всі вони ще засвідчують велику мотивованість їхніх парадигм не характером приголосного нововитвореної іменної основи, а колишніми детермінативами. У пам'ятках можна виявити повні парадигми іменників усіх відомих праслов'янських типів відмінювання.

У цій розвідці нас цікавить історія виникнення і функціонування сучасних відмінкових закінчень іменників першої відміни, яку складають субстантиви жіночого, чоловічого і подвійного роду, що в Н. в. однини мають закінчення -а(-я): *земля, мрія, освіта, староста, лівша, Микола*. У розвідках з історичної граматики [1; 2; 3], діалектології та сучасної української літературної мови [4] зазвичай подається типовий для певного хронологічного зрізу набір нормативних закінчень або ж простежується узагальнена система флексій літературної й діалектної мови, інколи в динаміці її становлення (наприклад, [3]). Практично ніде автори досліджень не задіюють просторічні варіанти мови, які значною мірою віддзеркалюють «живі» процеси видозмін. Узагальнюючи напрацьоване в царині історії мови, діалектології, сучасної української літературної мови, спробуємо проаналізувати весь спектр відмінкових закінчень іменників першої відміни.

На вибір відмінкових флексій іменників нинішньої першої відміни впливає кінцевий приголосний основи (твердий нешиплячий, м'який чи твердий шиплячий) і належність до категорії істот чи неістот (переважно у формах множини).

Історично система відмінкових закінчень першої відміни склалася шляхом уніфікації відмінкових закінчень колишніх іменників переважно жіночого і частково чоловічого роду, які належали до різних праслов'янських типів відмінювання. Мовно-історичні розвідки показують, що перша відміна об'єднала субстантиви таких старих відмін:

1. Усі іменники *-*ā-, -*jā-* основ : *рука, земля, воевода*.
2. Переважну більшість іменників з давньою основою на *-*ū-*: *свекруха, тиква, церква, хоругва, буква, кроква*.
3. Деякі іменники жіночого роду на *-*ī-* основи, які набули закінчення *-а(-я)* : *долоня, миша, пісня*.
4. На приголосний *-*r-* : беззаперечно *дочка*.

Спостережено, що в історії витворення I відміни сучасної української мови найменше суттєвих парадигматичних змін зазнали іменники з колишніми детермінативами *-*ā-, -*jā-*, виявивши виняткову стійкість і стабільність. Ті ж субстантиви, які первісно належали до інших типів відмінювання, потрапляли під тиск зовнішньої аналогії, набували флексій старого типу відмінювання на *-*ā-, -*jā-* і засвоювалися ним. Отже, осердя сучасної першої відміни склала праслов'янські іменники *-*ā-, -*jā-* основ, які об'єднували субстантиви первісно інших різновидів відмінювання, якщо вони переймали їхні граматичні форми.

Порівняйте старі парадигми іменників різних старих типів відмінювання, що перейшли в нинішню першу відміну, і сучасну узагальнену парадигму першої відміни (лише кодифіковані форми).

Однина

*-*ā- *jā *ī *ū *r* сучасні флексії

- Н. рыба земля п існь буки дьчери *-а, -я*
 Р. рыбы землѣ п існи букѣве дьчере *-и, -і*
 Д. рыбѣ земли п існи букѣви дьчери *-і*
 З. рыбу землю п існь букѣвь дьчерь *-у, -ю*
 О. рыбою землею п існь(и)ю букѣвь(и)ю дьчерь(и)ю *-ою, -ею*
 М. рыбѣ земли п існи букѣве дьчери *(-е) -і*
 Кл.рыбо земле п існи буки дьчерь *-о, -е, -ю*

Двоїна

- Н.З.К. рыбѣ земли п існи букѣви дьчери *втрачено*
 Р.М. рыбу землю п існи(ь)ю букѣву дьчеру *втрачено*
 Д.О. рыбама земляма п існьма букѣвьма дьчерьма *втрачено*

Множина

- Н.К. рыбы землѣ п існи букѣве дьчери *-и, -і*
 Р. рыбѣ земль п існи(ь)и букѣвь дьчерь *0, -ів, -ей*
 Д. рыбаъмь земляъмь п існьъмь букѣвьъмь дьчерьъмь *-ам, -ям*
 З. рыбы землѣ п існи букѣви дьчери *0*
 О. рыбами землями п існьми букѣвьми дьчерьми *-ами, -ями*
 М. рыбахъ земляхъ п існьхъ букѣвьхъ дьчерьхъ *-ах, -ях*

Як бачимо, в давньоукраїнський період в першому типі відмінювання виділялося два варіанти словозміни – твердий і м'який, які визначалися характером приголосного вже нової іменної основи. У сучасній українській мові, крім твердої і м'якої груп, виокремлюють і мішану: її складають ті іменники, основа яких закінчується шиплячим. Поява мішаної групи пов'язана з історичною долею шиплячих, що, як відомо, у праслов'янській і в початковий давньоукраїнський період були постійно м'якими. Зрозуміло, що в ті далекі часи й іменники, основа яких закінчувалася на шиплячий, належали до м'якого типу відмінювання. Але шиплячі *ж, ч, ш* в українській мові свою давню м'якість утратили впродовж XI-XIII ст.ст. через зникнення після них слабкого Ъ (*ручька – ручка, ножька – ніжка, оушько – вушко*), зі

змінюю Е на О після шиплячих та /й/ перед споконвічно твердим приголосним (*пшено – пшоно, чего – чоґо*), через зближення вимови давньоукраїнських Ї та И(і) та витворення українського И : *широкий, жито, чисто*. Якщо такі приголосні стояли в кінці основи, то вони «автоматично» мали переводити іменник із м'якого варіанта відмінювання у твердий. Окрім того, частина іменників жіночого роду з старого типу відмінювання на –ї прибрала закінчення старої першої відміни –а у Н.в. і теж стала сприйматися як іменник твердої групи : *вошь – воша, мышь – миша*. Але не в усіх відмінкових формах рівномірно пройшли процеси витіснення закінчень м'якої групи на флексії твердої (наприклад, О. в. одн. послідовно зберігає старе закінчення –єю). Так і виникла сучасна мішана група.

Нам видається, що на додаткові коментарі заслуговують, окрім утрати форм двоїни, такі відмінкові форми:

Називний відмінок однини: Усі іменники, що прийшли в першу відміну з інших типів відмінювання, прийняли закінчення –а, –я, яке було характерним для іменників –*ā-, –*jā- основ (*букы – буква, пѣснь – пісня, мышь – миша*), як і давні іменники цієї відміни, що мали етимологічне закінчення –И (**pustyни – пустыня*).

У родовому відмінку однини теж спостережено вирівнювання відмінкових закінчень до флексій іменників –*ā-, –*jā- основ: усі іменники твердої групи цього старого типу відмінювання мають флексію –и, що походить із –ы : *стáрости, воєвóди, ріки*. Іменники м'якої групи та колишні іменники –ї- основ мають закінчення –і: для перших воно є етимологічним і походить із –h (*землі – землh, волі – волh*), а в других виникло за аналогією до м'якого типу відмінювання (*пісні як землі, хоч етимологічно пѣсни*). Для субстантивів мішаної групи в літературній українській мові характерним є закінчення –і: *груші, листоноші, межі*. Але в північних, волинських, деяких середньонадніпрянських говірках фіксується після шиплячих і закінчення –и: *межи, гуци, каши*. Більшість дослідників пов'язують його з фонетичним процесом депалаталізації шиплячих у ненаголошеній позиції [3, 97].

Колишні ж іменники –ї- основ спочатку прийняли закінчення Р.в. іменників на –ї- і фіксуються в пам'ятках із флексією –и, яка закономірно перейшла в –и і повністю збіглася із закінченням іменників твердої групи, де вона походить із –ы: *церкви, букви, брови*.

Давальний відмінок вирізняється тим, що всі іменники (безвідносно до групи і походження) в ньому мають тільки флексію –і : *голови, волі, долони, церкви, дочки*, хоч етимологічною вона є тільки для іменників твердого типу відмінювання колишньої основи на –ā- : *ріці, жоні*, в яких –і < –h. В іменниках же м'якої групи вже з XIV ст. теж аналогічно починає поширюватися –і на місці старого –и, як і в субстантивах, що перейшли до першої відміни з –ї- та –ї- основ, а також з основ на приголосний. Але в південно-західних говорах української мови ще й нині трапляється закінчення –и в іменниках м'якої і мішаної групи : *груши, волі, землі*; у східнополіських говірках –іе або –е: *земліе, земл'е*.

Українська мова в Д. і в М. в. перед закінченням –і зберегла чергування Г//З', К//Ц', Х//С', що є наслідком II палаталізації задньоязикових : *подруга – подрузі, на подрузі, Наталка – Наталці, на Наталці, свекруха – свекрусі на свекрусі*. Разом з тим, в просторічному й особливо суржиковому мовленні Сходу й Півдня України трапляються форми без перехідного пом'якшення: *подругі, свекрухі, рукі*, що виникли під впливом російської мови.

Знахідний відмінок фіксує старі закінчення –у(-ю) для іменників –*ā-, –*jā-, які поширилися й на всі інші іменники, що склали I відміну : *воду, волю, мишу, букву, дочку*. Лише лемківські й закарпатські говірки подекуди зберігають архаїчні форми на зразок *церков, морков*. Подібні форми в просторічному мовленні Сходу і Півдня України виникають не без впливу російської мови.

В орудному відмінку сучасної української літературної мови іменники твердої групи мають закінчення –ою, а м'якої і мішаної – –єю : *сестрою, зорею, грушею*, що виходять із флексій старої першої відміни. Але у говорах набір закінчень набагато строкатіший, хоч простежується загальна тенденція до уніфікації закінчення О. в. до одного варіанта –ою в усіх

групах. Порівняйте, літературні форми *душею, зорею, землею, грушею* і говіркові *душою, зорьою, землею, грушою*.

У північних говорах спостерігається втрата кінцевого ненаголошеного –у і перетворення –j в нескладовий –ї : *хато[jó]* – *хатой, земле[jó]* – *землей*. Інші фонетичні варіанти закінчень трапляються в південно-західних говірках: –o_̄, –e_̄ – *хато_̄, душе_̄*. Виникли вони, ймовірно, через утрату інтервокального j і наступної зміни фінального –у в нескладовий –_̄ : –o_̄у (*рукою*) → –o_̄у (*рукоу*) → –o_̄ (*руко_̄*).

У галицьких, закарпатських, лемківських, деяких надсянських, наддністрянських та подільських говірках існують ще форми О. в. на –ом: *водом, за хатом*. Історично такі закінчення були характерні для іменників старої основи на –*ǫ-, –*jǫ- : *брато(ь)мь, село(ь)мь*. Можливо, поява їх у іменниках першої відміни – це вплив зовнішньої аналогії.

У місцевому відмінку маємо повну перемогу твердого типу відмінювання іменників старої відміни на –*ā-, –*jā-, де закінчення –і ←-h, яке й поширилося на іменники усіх груп і будь-якого старого типу відмінювання : (*у*) *правді, (при) листоноші, (на) волі, (у) букві, (на) миші*.

Українська мова віддавна зберігає старі закінчення –о, –e(-e) і в кличному відмінку: *сестро, Маріє, земле*. Вони поширилися і на ті іменники, що зайшли до першої відміни пізніше : *пісне, свекрухо, дочко*.

Уже в пізніші часи в іменниках м'якої групи із пестливо-інтимним значенням з'являється нове закінчення –ю: *мамуся, доню, Галю, засвоєне*, очевидно, із К.в. іменників другої відміни, які первісно належали до –*ǫ- (*сыну – сину*) та м'якого типу відмінювання –*jǫ- (*коню*), а потім поширилися й на інші іменники II відміни із значенням зменшеності : *братку – братику – братоньку*, хоч *brate*, та історично залишилося у м'якій групі: *Василю, Андрію, краю*. Норми сучасної літературної мови уможливають вживання іменники цієї підгрупи й з флексією –e: *мамусе, бабусе*. Подекуди закінчення –e та –ю стають розрізнявачами повної й квалітативної форми імені: наприклад, *Лесе Григорівно і донечко Лесю*.

Сучасна українська літературна мова має унормоване закінчення –e в кличному відмінку іменників мішаної групи: *круче, плоче, листоноше*. Але в усному мовленні, де побутує багато квалітативів (в основному запозичених) чоловічих і жіночих власних особових назв на –ш-а, вони вживаються з –о: *Сашо, Гришо, Машо, Наташо*.

У живому діалогічному мовленні українська мова знає так звані усічені кличні форми, які являють собою або скорочений варіант на приголосний: *тьоть, мам, Олесь*, або на голосний, котрий вимовляється протяжно: *ма, ба, тьо*.

У множині теж спостережено уніфікацію відмінкових закінчень навколо давніх іменників на –*ā-, –*jā-, особливо у Н. і К.в., де всі іменники сучасного твердого зразка безвідносно до їхньої давньої належності до певного типу відмінювання прибрали флексію –и (*гори, букви, дочки, свекрухи*), а м'якого і мішаного –і (*пустині, землі, пісні, кручі, миші*).

У родовому відмінку множини іменники першої відміни найчастіше мають нульове закінчення: *шкіл, вулиць, свекрух, дочок*. Воно безпосередньо виводиться з давньоукраїнських форм Р.в. мн. іменників давньої першої відміни: д.-укр. *слугъ, колодъ, подушекъ, земель* – сучасн. укр. *слуг, колод, подушок, земель*. Засвоїли його й іменники, що пізніше перейшли до першої відміни: *пісень, дочок, церков*.

Значно рідше і в небагатьох словах фіксуються закінчення –ів та –ей. Так, флексія –ів може бути паралельною до –0: *баб – бабів, губ – губів, легень – легенів*, або бути єдино можливою: *суддів, старостів* (чекати на сватанні *старостів*, хоч запросити *старост* груп). Історично воно сягає флексії Р.в.мн. іменників давніх основ на –ǫ- : *сыновъ*. Отже, виникло, найімовірніше, через вплив цієї парадигми – зовнішня аналогія.

Одиничні іменники мають флексію –ей: *мишей, вошей, свиней, статей, бадей*. Воно засвоєне із давніх основ на –*ī-, а тому для іменників, що належали до цього типу відмінювання, є споконвічним (*мышьи – мишей, вошьи – вошей*), а для інших – аналогічним. В академічній «Історії української мови» наводяться думки Л.Булаховського з приводу появи закінчення –ей в іменниках першої відміни: «Поширення закінчення –ей (-ий) в іменниках

жіночого роду першої відміни зумовлюється, вірогідно, подібністю будови основ деяких іменників з основою на -jā- у формі родового відмінка множини (д.-укр. *свиний*), переходом окремих іменників в першу відміну із збереженням закінчень колишньої основи на -jī- (*мишей*), своєрідністю кінцевого наголосу в род. відм. множини за наявності подовженого приголосного в основі (*стаття – статей*)» [2, 85]. Разом з тим, в усному мовленні спостережено витіснення в деяких словах закінчення -ей нульовим у жителів степових районів Кіровоградщини: *вош, миш*.

У поліських і південно-західних говірках закінчення -ів, -ей трапляються частіше (*головів, жабів, козей, осей*), зрідка вони побутують і в деяких південно-східних (особливо в іменники колишніх -ū- основ: літ. *церков, хоругов, букв* – діал. *церквів, хоругвів, буквів*).

У давальному, орудному і місцевому відмінках всі іменники мають старі закінчення колишньої першої відміни : Д.в. – *зорям, рікам, долоням, дочкам, буквам*; О.в. – *зорями, ріками, долонями, дочками, буквами*; М.в. – *при зорях, ріках, долонях, дочках, буквях*.

Складніші процеси спостерігаємо в 3. в. мн. Так, іменники – назви речей, явищ, процесів, понять віддавна і зараз зберігають свої закінчення, які тотожні закінченням Н. в. мн. : *обходжу діброви, пам'ятаю вулиці, плеаю мрії*. Іменники – назви осіб та істот досить пізно почали приймати закінчення Р. в. мн. цих іменників. Ще і в пам'ятках ХУІІ ст. спостережено неусталеність у вживанні цих закінчень. Порівняйте подібне явище у словах сучасної української мови: *пасу вівці – пасу овець, розводжу бджоли – розводжу бджіл*.

Таким чином, сучасна система відмінкових закінчень іменників І відміни є строкатою і суттєво відрізняється на рівні літературної мови (тут вона впорядкована і практично не має варіантів), діалектів та просторіччя.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Історична граматики української мови/ [Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинко І.І.]. – К.: «Вища школа», 1980. – 318 с.
2. Історія української мови. Морфологія / [Бевзенко С.П., Гриценко А.П., Лукінова Т.Б., Німчук В.В., Русанівський В.М., Самійленко С.П.] – К., «Наукова думка», 1978. – С.539.
3. Самійленко С.П. Нариси з історичної морфології української мови/ С.П. Самійленко. – К.: «Радянська школа». – 1964. – С.232.
4. Сучасна українська літературна мова/ [Гриценко А.П., Мацько Л.І., Плющ М.Я., Тоцька Н.І., Уздиган І.М.]. – К., «Вища школа», 1997. – 493.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ольга Крижанівська — кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: українська ономастика, історія української мови та методика її викладання.